

معرفی کتابی در زمینه جغرافیای شهری ایران

کرمانشاه

شاید یکی از ایرادات عمده را بتوان برآورده نشدن یکی از اهداف اصلی کتاب - بررسی مناسبات شهر و ناحیه - دانست. در هیچیک از فصول ۱۶ گانه کتاب موضوع شهر و ناحیه و یا شهر و روستا، مورد بحث و بررسی قرار نگرفته است.

● کیومرث ایراندوست

راه حل‌هایی ارائه کند.^۶

از سوی دیگر و همزمان با این تحولات در عرصه علم جغرافیا، مؤسسات و مراکز شرق‌شناسی در مراکز علمی غربی بسیار فعال بودند و شرق اسلامی کانون توجه محققین غربی بود.

به طوری که در بیشتر دانشگاه‌های معتبر اروپایی (از جمله دارهام) مراکز شرق‌شناسی تشکیل شده بود و طیف وسیعی از مطالعات انسانی در زمینه تاریخ و باستان‌شناسی، معماری، اقتصاد، مردم‌شناسی، فرهنگ، جامعه‌شناسی و جغرافیای سرزمین‌های اسلامی در حال انجام بود.

در این میان مسائل جغرافیایی و بویژه جغرافیای شهری جایگاهی خاص داشت و الگوی شهر شرق اسلامی و ویژگی‌های تکوین و تحولات معاصر آن از زوایای مختلف مورد بررسی قرار می‌گرفت.

با چنین زمینه علمی و تاریخی در سال ۱۹۶۶ یک گروه سه نفره از گروه جغرافیای دانشگاه دارهام انگلستان جهت بررسی جغرافیای شهری کرمانشاه به این شهر اعزام شدند.

این گروه به مدت دو ماه به مطالعه و بررسی شهر کرمانشاه پرداخته و پس از بازگشت نتایج مطالعاتشان در سال ۱۹۶۹ توسط انتشارات دانشگاه در قالب کتاب «کرمانشاه» یک شهر دور از پایتخت ایرانی انتشار یافت.

اعضای این گروه عبارت بودند از: ۱- دکتر جان. ای. کلارک Dr. Jahn I. Clark. ۲- آقای بریان دی کلارک Mr. Brian D. Clark. ۳- آقای میشل. ام. فلیپس m. Micheal phillips

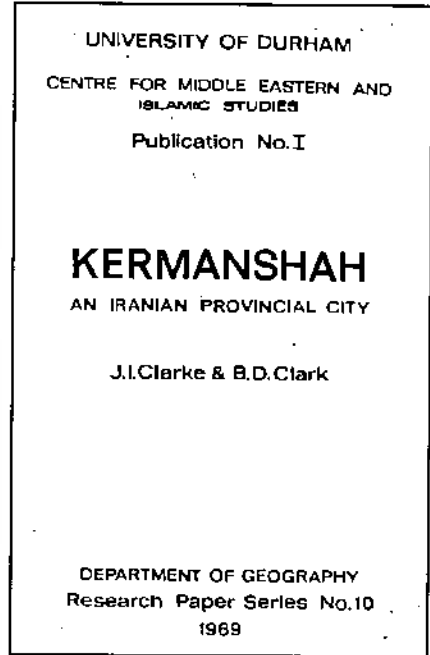
کتاب دارای ۱۳۵ صفحه، حدود ۴۰ جدول و نمودار، بیش از سی نقشه و ۱۲ مورد استقاده از تصاویر عکس‌های هوایی است. مطالب کتاب در یک پیشگفتار و ۱۶ فصل ارائه شده است.

در پیشگفتار (preface) ضمن معرفی افراد گروه و نحوه کار به اهداف اصلی این طرح مطالعاتی اشاره

■ کرمانشاه، شهر دور از پایتخت ایرانی
Kermanshah An Iranian Provincial city
■ تألیف: جی. ای. کلارک و ب. دی. کلارک
J.I. Clark and B. D. Clark
■ ناشر: دانشگاه دارهام، مرکز مطالعات خاورمیانه و اسلامی، انگلستان، ۱۹۶۹
University Of Durham, Centre For Middle Eastern and Islamic Studies, 1969

پوزیتیویسم منطقی بیش از سایر شاخه‌های جغرافیا، جغرافیای شهری را تحت تاثیر قرار داد و جغرافیدانان شهری نگرش به قوانین علمی را بیش از اندیشه نگاری رعایت کرده و این نگرش را که سکونتگاه‌های انسانی و تحلیل‌های علمی قابل پاسخگویی نیست به شدت رد کردند.^۲ و تعریفی از جغرافیای شهری ارائه گشت که وظیفه آنرا بررسی الگوهای فضایی پدیده‌های شهر از نظر پراکندگی فضایی و تاثیر متقابل فضایی و بررسی روندها در داخل شهر معرفی کرد.^۴ بدین ترتیب تهیه مدل‌های نظری اقتصادی و بکارگیری روش‌های آماری (انقلاب کمی) رایج گشت: کشور انگلستان از مکانهایی بود که این اندیشه در آن بارور گشت.^۵

در این دوره اگر چه با الگوها و محاسبات ریاضی بعد تازه‌ای به علم جغرافیا بخشیده شد اما نتوانست به سؤال‌ها و مسائل مهم جوامع انسانی (مانند رفاه اجتماعی، نابرابری، الونک نشینی و...) پاسخ دهد و یا

دهه ۱۹۶۰ بدون شک دهه نفوذ و استیلای تفکرات پوزیتیویستی بر جغرافیا و مطالعات جغرافیایی بود. «پوزیتیویسم (اثبات گرایی - تحقق گرایی) دلالت دارد بر آن رهیافت نظریه یا نظام فلسفی که مبتنی است بر این دیدگاه که چه در علوم اجتماعی و چه در علوم طبیعی، تجربه‌های حسی و روشهای ریاضی و منطقی یگانه سرچشمه تمامی اطلاعات معتبر است و هر نوع تلاش شهودی و درون نگر برای دستیابی به دانش وارد می‌کند.»^۱

براین اساس در این دهه بسیاری از جغرافیدانان، اعتبار یابی قوانین نظریه‌ها و آینده‌گری جغرافیایی را با تحقیقات تجربی همراه کردند^۲ و رواج بیش از حد داده‌های آماری و محاسبات ریاضی و زبان منطق نمادی - ریاضی و پرهیز از دخالت دادن اعتقادات و... در تفسیرهای جغرافیایی و همچنین رواج الگوهای روش‌شناسانه در مطالعات جغرافیایی این دوره نمود بارز پیدا کرد.

در سال ۱۹۶۶ یک گروه سه نفره از گروه جغرافیای دانشگاه دارهام انگلستان جهت بررسی جغرافیای شهری کرمانشاه به این شهر اعزام شدند. این گروه پس از دو ماه مطالعه و بررسی شهر کرمانشاه، نتایج مطالعاتشان را در سال ۱۹۶۹ در قالب کتاب «کرمانشاه، شهر دور از پایتخت ایرانی» انتشار دادند.

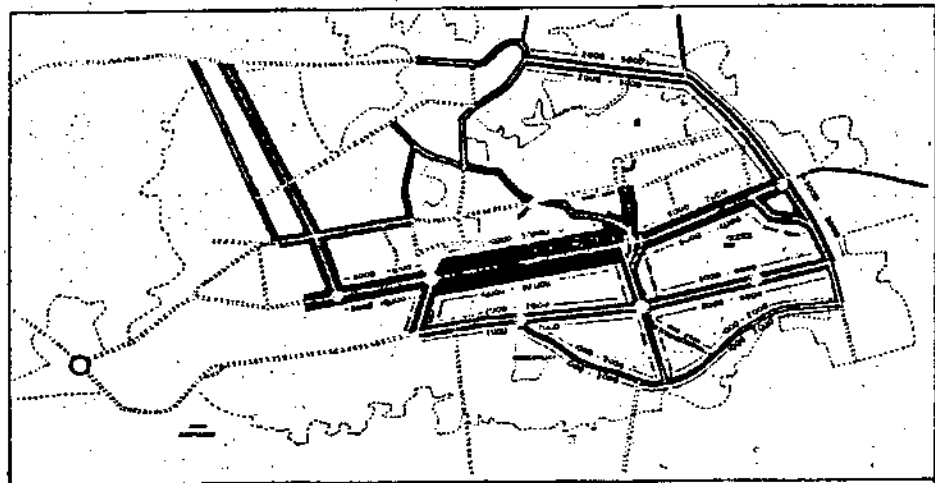

Fig. 14.8 Sargolli (Key money). The highest values are along Khizab Shahpur/Sepah/Shah, the main central avenue.

که بعد از ورود اعراب به ایران مکان شهر از تاق بوستان به کناره رود قره سو جابجا شده و سپس در دوره مغول بعد از ویرانی مجدد از کناره قره سو به محل کنونی آن رفته است.

شهر پیش از قاجاریه همواره مکان زد و خوردها بود و بارها به تصرف ترک‌ها، روس‌ها، افغان‌ها و... در آمد و بعد از قاجاریه بود که شهر اندکی رونق گرفت. شهر در دوره معاصر با استفاده از عکس‌های هوایی مربوط به سال‌های ۱۳۲۰، ۱۳۲۶، ۱۳۳۵ و ۱۳۴۴ و یک نقشه جامع از سال ۱۳۹۸ به صورت مفصل مورد بررسی قرار گرفته است. با استفاده از عکس‌های هوایی و نقشه رشد هر دوره از نظر میزان و جهت روشن شده و علل عمده آن ذکر شده است در فصل پنجم به ویژگی‌های جمعیتی (population) شهر پرداخته شده است.

اگر چه به دلیل در دسترس نبودن آمارهای مستند نویسندگان مجبور بوده‌اند که کمتر به این بخش بپردازند اما با این حال از نتایج سرشماری نفوس و مسکن سال ۱۳۳۵ و مقارن آن از نتایج منتشر شده سال ۱۳۴۵ (تا آن زمان) کمال استفاده را برده و مسائلی چون ساختمان، بعد خانوار، زناشویی، مذهب و... مورد بحث قرار گرفته‌اند.

فصل ششم به «ساختار اقتصادی» (economic structure) شهر اختصاص دارد. در این بخش روند و تاریخچه ایجاد صنایع در شهر کرمانشاه، مسئله اشتغال و گروه‌های عمده شغلی و انواع فعالیت‌های اقتصادی مورد بحث قرار گرفته است. در این بخش از آمارهای سال ۱۳۳۵ و سرشماری صنایع سال ۱۳۴۲ استفاده شده است.

در فصل هفتم که «توسعه صنعتی» (Industrial Development) نام دارد، توسعه صنعتی و تغییرات در زمینه‌ی صنایع و تحول نیروی کار در بخش صنعت بررسی شده است.

در فصل هشتم «پراکندگی کارگاهها و کارخانه‌ها» (Distribution of factories and workshop) در سطح شهر بررسی شده است. در یک نقشه پراکندگی فضایی این مؤسسات نشان داده شده است. طبقه‌بندی کارگاهها براساس تعداد کارگر و نوع شغل از دیگر موارد

شده که عبارتند از:

- ۱- بررسی مورفولوژی و تکامل شهر و مشکلات ناشی از رشد و مدرنیزاسیون شهر
 - ۲- بررسی کارکردهای شهر، نمایش چگونگی پراکندگی کارکردها در سطح شهر و تغییرات آنها و
 - ۳- بررسی روابط شهر و ناحیه‌اش
- فصل اول کتاب به مقدمه (introduction) اختصاص دارد.

در این بخش با اشاره به ویژگی‌ها و تحولات کارکردی ساختاری، جمعیتی و اقتصادی شهر کرمانشاه با مقایسه جمعیت سالهای ۱۳۳۵ و ۱۳۴۵ به رشد سریع جمعیت اشاره کرده اما یادآور می‌شود که کرمانشاه هیچگاه شهر مذهبی مهم یا پایتخت ایران نبوده و جلال و شکوه برخی شهرهای ایران را ندارد و موجودیت خود را از موقع ارتباطی و مرکزیت ناحیه کشاورزی گرفته است. و متذکر می‌شود که هدف مطالعه شهر کرمانشاه برنامه‌ریزی نیست بلکه می‌تواند مورد استفاده برنامه‌ریزان واقع شود.

در فصل دوم به «کرمانشاه در ایران» (Kermanshah in Iran) پرداخته شده است. در این فصل مکان کرمانشاه در سلسله مراتب شهری کشور طی دو سرشماری سالهای ۱۳۳۵ و ۱۳۴۵، وضعیت شهر در استان و میزان تراکم جمعیت در آن، موقع مکانی (ارتباطی) بر سر راه بین‌النهرین بودن، تکامل و تکوین چهارچوب سیاسی استان کرمانشاه مورد بحث قرار گرفته است و نهایتاً در منطقه‌بندی شهری از منطقه‌بندی انتظامی (شهریاتی) استفاده شده است.

فصل سوم به «موقعیت شهر» (Location) پرداخته شده که ضمن اشاره به موقع ریاضی و نسبی شهر، ویژگی‌های طبیعی آن نیز به صورت خلاصه ذکر شده است.

فصل چهارم کتاب که از مفصل‌ترین بخش‌های آن می‌باشد به «مورفولوژی و رشد» (Evolution and Morphology) شهر اختصاص دارد نویسندگان در این فصل با جمع‌بندی متون عربی، فارسی و انگلیسی در مورد تاریخچه شهر پیش از اسلام به قضاوت پرداخته و تأسیس شهر را به دوره ساسانیان نسبت داده و معتقدند

پوزیتیویسم منطقی بیش از سایر شاخه‌های جغرافیا، جغرافیای شهری را تحت تأثیر قرار داد و جغرافیدانان شهری نگرش به قوانین علمی را بیش از اندیشه‌نگاری رعایت کرده و این نگرش را که سکونتگاه‌های انسانی با تحلیل‌های علمی قابل پاسخگویی نیست به شدت رد کرد.

کتاب با طرح چند پرسش درباره

آینده شهر، راهها (ترافیک)، بازار و... با این پیشنهاد به پایان می‌رسد که تنها راه شکل‌گیری یک نظم عقلانی در زمینه‌های دسترسی، سکونت، رفاه، خدمات، کارکرد، کاهش قمار و بورس‌بازی زمین‌ها یک برنامه‌ریزی شهری است.

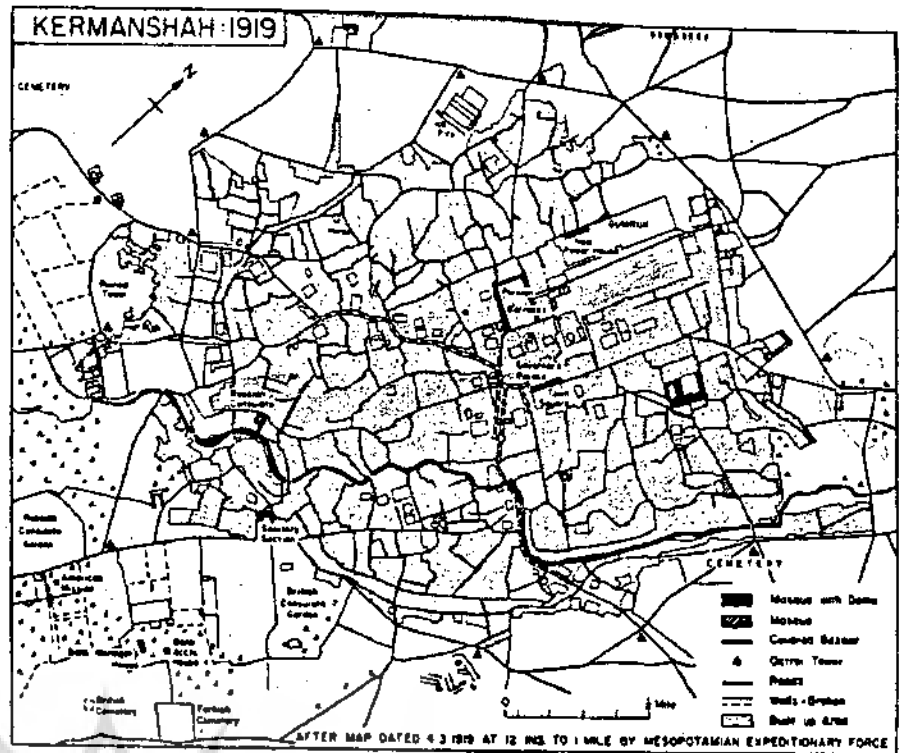

Fig. 4.1 Kermanshah, 1919. This is a redrawing of a map prepared by the Mesopotamian Expeditionary Force in 1919 from an air photographic mosaic, and is one of the earliest city maps compiled from air photographs.

(Roads and traffic) بررسی شده است. شبکه راه‌های استان، چهارچوب ارتباطی داخل شهر، روند تکوینی این چهارچوب و پی‌آمدهای شکل‌گیری آن، معضلات حمل و نقل در حال حاضر و آینده از مطالب این قسمت می‌باشد.

در فصل شانزدهم به یک «نتیجه‌گیری کلی» (Conclusions) پرداخته شده که در دو بخش «عدم توازن اقتصادی» (Economic Disequilibrium) و «برنامه‌ریزی شهری» (urban planing) ارائه شده است. در بخش اقتصادی به مسئله عدم تعادل اقتصادی در کشور و کمبود صنایع و کارخانه‌ها و عدم سرمایه‌گذاری (دولتی و خصوصی) در شهر کرمانشاه اشاره شده و از صنایع تبدیلی غذایی، کشاورزی، صنایع شیر و لبنیات، سیمان، توسعه پالایشگاه و صنایع چینی به عنوان زمینه‌های مناسب برای ایجاد صنعت و اشتغال نام برده شده است که لازمه آن آموزش نیروی انسانی به صورت تخصصی است.

در بخش مسائل شهری بر لزوم توجه به طرح جامع تأکید شده است. عدم هماهنگی و عدم وجود طرح‌های کارا در زمینه‌های شهری از جمله ساماندهی و کنترل توسعه شهر، آبرسانی، دفع فاضلاب و... انجام مطالعات تفصیلی در مواردی چون کاربری اراضی، تجزیه و تحلیل توسعه و تکامل شهر و تهیه نقشه پیشنهادی کاربری اراضی را ضروری ساخته است.

کتاب با طرح چند پرسش درباره آینده شهر، راهها (ترافیک)، بازار، و... با این پیشنهاد به پایان می‌رسد که تنها راه شکل‌گیری یک نظم عقلانی در زمینه‌های

است. در فصل دوازدهم تاسیسات «رفاه عمومی» (public utilities) بررسی شده است. تأمین آب و وضعیت آن در سطح شهر و مشکل تأمین آب مناطق قدیمی شهر و مسئله شکل‌گیری صنایع جدید و نیاز به آب، دفع فاضلاب و مشکل دفع فاضلاب در قسمت‌های قدیمی، مسئله آلودگی آبشوران، برق و نحوه تأمین آن و نحوه تأمین برق مراکز دولتی، پادگان‌ها و معابر عمومی از جمله مطالب این بخش می‌باشند.

در فصل سیزدهم «امکانات اجتماعی» (social facilities) مورد بررسی قرار گرفته‌اند که به کمبود مکان‌های فرهنگی و تفریحی (پارک، سینما، تئاتر، هتل و...) اشاره شده و زمینه‌های توسعه مکان‌های تفریحی، امرآموزش و توزیع مکان‌های آموزشی در سطح شهر، حمام‌های عمومی، مؤسسات بهداشتی و بیمارستان و درمانگاه از لحاظ تعداد و مکان مورد بحث قرار گرفته‌اند.

فصل چهاردهم اختصاص به بررسی پیرامون «کاربری اراضی و ارزش زمین» (land Use and land Values) دارد. در این فصل کاربری اراضی پیرامونی بصورت کشت متمرکز و گسترده، باغات، قبرستان‌ها، کوره‌های آجرپزی، زمین‌های بایر و مخروبه مورد بحث قرار گرفته‌اند و کاربری‌ها داخل شهر به صورت مسکونی، مؤسسات عمومی و دولتی، آموزشی، مساجد مشخص شده و نهایتاً ارزش و قیمت زمین و سرقفلی مکان‌های تجاری بررسی شده است. در فصل پانزدهم وضعیت «ترافیک و راه‌ها»

است و محورهای عمده تجمع این کارگاه‌ها نیز بررسی شده است. و نهایتاً به صنایع خانگی پرداخته شده و به ناچیز بودن این صنایع در شهر کرمانشاه اشاره شده است.

در فصل نهم به عنوان یک نمونه قابل توجه از صنایع جدید به بررسی «پالایشگاه» (شرکت ملی نفت ایران) (National Iranian oil company) پرداخته شده تاریخچه تأسیس (از سال ۱۳۱۵)، علل مکانیابی آن، فعالیت‌های اصلی و جانبی آن، تعداد پرسنل و اثرات آن بر شهر و رشد آن (مانند ایجاد کارخانه‌های سازمانی و کمک به ساخت مکان‌های ورزشی) مورد بحث قرار گرفته‌اند. در فصل دهم «بازار» (The Bazar) از لحاظ ساختاری و کارکردی و تحولات آن مورد بررسی قرار گرفته است. موقعیت بازار و قسمت‌های عمده آن، تحولات معاصر آن، کاروانسراها و کارکرد آنها و مؤسسات موجود در بازار، مکان گروه‌های عمده فعال در سطح بازار و تحول در تعداد و مکان آنها از جمله مطالب این بخش می‌باشد.

در فصل یازدهم به بررسی «انبارداری، عمده فروشی، خرده‌فروشی و فعالیت‌های وابسته به آنها» (were housing, whole saling, Retailing and Related activities)

اختصاص دارد. در این بخش پس از ارائه الگوی فضایی از مکان‌گزینی این مؤسسات به تحولات آنها تحت تاثیر عوامل اقتصادی اجتماعی (رشد جمعیت و مهاجرت‌ها) و عوامل فن شناختی (مانند حوادث خیابان‌ها و ساخت و سازهای جدید) پرداخته شده

معرفی کتاب

برنامه‌ریزی

شهرهای جدید

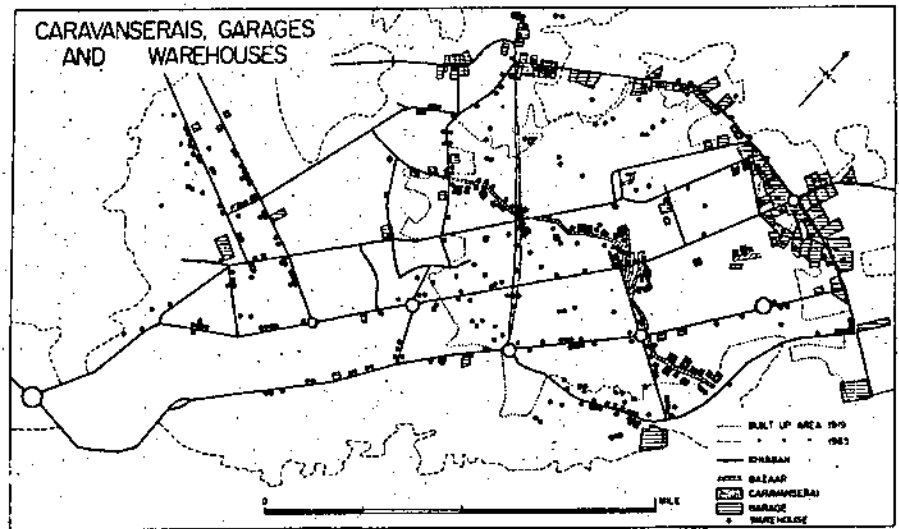

Fig. 10.1 Caravanserais, garages and warehouses. Note the contrasting distribution of caravanserais and garages, and the more scattered distribution of warehouses.

دهه ۱۹۶۰ بدون شک دهه نفوذ و استیلای تفکرات پوزیتیویستی بر جغرافیا و مطالعات جغرافیایی بود

اما در مجموع کتاب کرمانشاه یکی از معدود کارهای معتبر علمی در زمینه شهر و جغرافیای شهری ایران در دوره‌ای است که شهر و شهرنشینی تحول خیره‌کننده‌ای را تجربه می‌کرد. و مطالعه آن برای محققین مسائل شهری، دست‌اندرکاران برنامه‌ریزی شهری و صاحب‌نظرانی که در زمینه شهر کرمانشاه به تحقیق می‌پرداختند، لازم و ضروری به نظر می‌رسد.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- گولد، جولوس، ویلیام ل. کولب: فرهنگ علوم اجتماعی، مترجمان باقر پرهام و دیگران، انتشارات مازیار، ۱۳۷۶
- ۲- شکوشی، حسین: جغرافیای کاربردی و مکتبهای جغرافیایی، استان قدس رضوی، ۱۳۶۸، ص ۱۸۶
- ۳- شکوشی، همان - ص ۱۸۶
- ۴- شکوشی، حسین: دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری، انتشارات سمت، ۱۳۷۳، ص ۵
- ۵- کلانول پل: جغرافیای نو، ترجمه‌ی سیروس سهامی، ناشر مترجم، مشهد، ۱۳۷۳، ص ۱۲
- ۶- شکوشی، حسین: دیدگاه‌های نو در فلسفه جغرافیا، انتشارات گیتاشناسی، ۱۳۷۷، ص ۳۰
- ۷- شیلینگ، ژاک: جغرافیا چیست؟ ترجمه و اقتباس دکتر سیروس سهامی، انتشارات محقق، ۱۳۷۷

تنها راه شکل‌گیری یک نظم عقلانی در زمینه‌های دسترسی، سکونت، رفاه، خدمات، کارکرد و کاهش بورس‌بازی زمین‌ها یک برنامه‌ریزی شهری است. کار مستند و آماری، تهیه و استفاده بسیار مطلوب از نقشه‌های موضوعی، کاربرد عکس‌های هوایی و تفسیر و مقایسه عکس‌های متعدد از جنبه علمی به کتاب اعتبار خاصی بخشیده است.

اما با وجود مطالب مطروحه فراوان، در کتاب جای مطالب عمده‌ای خالی است و به مواردی نیز آنچنان که باید و شاید پرداخته نشده است که این امر عمدتاً ناشی از ماهیت جغرافیای دهه شصت (۱۹۶۰) است که شرح آن رفت. تأکید بیش از حد بر داده‌های آماری و روش‌های آماری و جنبه‌های اقتصادی شهر چنان است که در بیشتر فصول چشم‌گیر و برجسته است.

شاید یکی از ايسرادات عمده را می‌توان برآورده‌نشدن یکی از اهداف اصلی کتاب - بررسی مناسبات شهر و ناحیه دانست. در هیچ یکی از فصول ۱۶گانه کتاب موضوع شهر و ناحیه و یا شهر و روستا، مورد بحث و بررسی قرار نگرفته و مؤلفین در تبیین رابطه شهر کرمانشاه و ناحیه اطراف و مسئله حوزه نفوذ شهر ناتوان بوده و آن را بررسی نکرده‌اند. خواننده در پایان کتاب از یکی از اهداف عمده کتاب ذهنیت روشنی پیدا نکرد و مسئله برایش گنگ می‌ماند.

همچنین در کتاب، مهاجرت‌ها که عامل عمده گسترش شهر نشینی در دهه ۵۰-۱۳۴۰ بوده‌اند - بجز چند مورد مختصر آماری - کمتر مورد توجه بوده و مسئله مسکن و حاشیه‌نشینی نیز از جمله مواردی است که مورد بی‌توجهی قرار گرفته است. در حالی که به ویژه در دهه ۱۳۴۰ مسکن نابهنجار و رشد اجاره‌نشینی تک‌اطاقی و تراکم جمعیت فاقد مسکن در شهر بسیار چشمگیر بوده و هم در این دهه اولین هسته‌های حاشیه نشینی در اطراف شهر نمایان شد. مسائلی چون محلات شهری، مسائل قومی یا تفاوت‌های محلات و بطور کلی ویژگی‌های اجتماعی - انسانی شهر کمتر مورد توجه بوده‌اند.

● علی اینانلو

● برنامه‌ریزی شهرهای جدید

● تألیف: دکتر کرمانت‌الله زیاری

● ناشر: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی

دانشگاه‌ها (سمت)، چاپ اول، پاییز ۱۳۷۸